

De kris mooi en gevaarlijk (?)

Een oude tante van mij was kort na de Tweede Wereldoorlog teruggekomen uit Nederlands-Indië. In het Haagse huis van tante Jo hing in de hal boven een schip van kruidnagels en op een batik doek een kris. Het was een gevaarlijk voorwerp en wij mochten er als kind niet mee spelen. Met zijn vorm van een slang was het een mysterieus ding met een geheimzinnige aantrekkingskracht. Mijn tante noemde het 'de kris poesaka'.

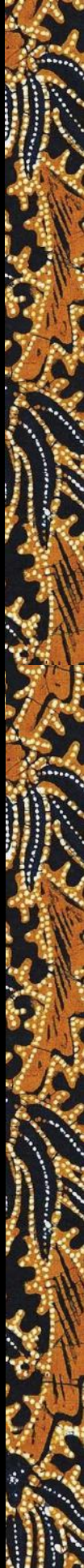
Javaanse kris, datering 1800-1900.

Lengte 37 cm.

Materiaal: ijzer, nikkel en goud.

Lemmet in pamor-techniek met goudincrustatie.

Coll. Rijksmuseum, Amsterdam

De kris is vooral in Nederland een geliefd verzamelobject. Door onze banden met het voormalig Nederlands-Indië en het huidige Indonesië zijn er in ons land duizenden exemplaren in musea en bij particuliere verzamelaars terechtgekomen. Over de kris is enorm veel gepubliceerd. De kris, met alle vaardigheden die bij het maken van een kris nodig zijn en al zijn tradities en mythische verhalen, is sinds 2005 opgenomen op de *Lijst van Meesterwerken van het Orale en Immateriële Erfgoed van de Mensheid* van de UNESCO.

Dit artikel is bedoeld als inleiding voor lezers die nog niet zo bekend zijn met de kris. De tekst gaat vooral over de Javaanse kris en is voornamelijk gebaseerd op de boeken: *De kris, een aardse benadering van een kosmisch symbool* van David van Duuren en *Keris, beschouwingen en verhalen over de krissen van Indonesië* van Ruud Greve. Met dank aan Karel Sirag voor aanvullende informatie en commentaar bij een eerste versie van deze tekst.

Wat is een kris?

Heel kort gezegd is een *kris*, in het Indonesisch *keris*, een steekwapen uit Indonesië, vaak met een golvend lemmet en een mooi versierde greep. Steekwapens met een gegolfd lemmet komen in Europa bijna niet voor en mede daardoor hebben deze wapens voor ons een typisch Oosters en geheimzinnig karakter. Krissen zouden soms ook geladen zijn met geheime, magische krachten.

Variëteit

Er is een enorme variëteit aan krissen, er zijn geen identieke exemplaren. Naast de golvende krissen zijn er ook rechte krissen. Er zijn eenvoudige krissen met een houten greep, maar ook zeer kostbare exemplaren met een greep van goud en ingelegd met edelstenen of waarin meteorijzer verwerkt is. Krissen komen in bijna geheel Indonesië voor, maar ook in Maleisië, Thailand en de Filipijnen.

David van Duuren onderscheidt vier belangrijke kenmerken:

1. De bovenkant van het lemmet dat tegen de hand rust is altijd asymmetrisch. De ene zijde, de voorkant, is tamelijk recht, terwijl de andere zijde, de achterkant, uitloopt in een staartvormige punt (zie afbeelding).
2. Het lemmet heeft twee kanten die scherp zijn,
3. Aan het lemmet zit een steel die in de greep wordt geschoven.
4. De greep is altijd min of meer versierd.

De onderdelen van een kris en enkele termen

De wilah, het lemmet, kent de vormen *dapur bener*, de rechte vorm en de *dapur luk*, de gegolfde vorm.

Prabot, ook wel *perabot* of *ricikan*, is de naam voor alle groeven, krullen en tandjes aan de bovenkant van het lemmet. Ze zijn van belang bij de classificatie van een kris.

Pamor Het lemmet van een oude kris heeft vaak een patroon van adertjes en golvingen, in het westen ook wel damastmeedwerk genoemd. Het ijzer bestaat uit verschillende laagjes, die aan elkaar gesmeed zijn (voor een uitgebreide beschrijving van deze techniek zie Seerp Visser TK 2018-3).

Het lemmet werd hierdoor sterker en fraaier. Deze techniek wordt in Indonesië *pamor* genoemd. Deze term geldt ook voor het resultaat. De verschillende laagjes bestonden vaak uit nikkelhoudend ijzer, veelal geïmporteerd uit Zuid-Sulawesi. Door de nikkelcomponent ontstaan verschillende kleuren. Het lemmet werd geëetst, waarbij het ijzer donker kleurde en het nikkel zilverkleurig oplichtend werd. De *pamor*, het geheel van motieven op het lemmet, van kris is zeer belangrijk, het is de ziel van de kris.

Thangguh is de classificering aan de hand van de leeftijd, de stijl en de oorsprong van de kris. Er wordt gekeken naar de *dapur* en de *pamor*, het gebruikte materiaal en de staat van de kris.

De ukiran, de greep, stelt altijd een wezen voor, soms heel abstract weergegeven. Er is een enorme diversiteit: goden, demonen (*raksasa*), figuren uit het Wajang-poppenspel, olifanten (Cirebon regio o.a. de hindoegod Ganesha), gekrulde bamboespruiten (*maduro*), bladranken, bloemen (noordkust Java), kevers en andere insecten (Bali). De Javaanse grepen hebben vaak menselijk afbeeldingen. Grepen met de geabstraheerde voorstelling van een vogel (*jawa deman*) komen vooral voor op Sumatra en Sulawesi. Vaak stelt de vogel Garuda voor, de mythische adelaar uit India die dan boven Naga, de slang, het lemmet, staat.

De mendak, de steelring, is het metalen ornament tussen de greep en het lemmet. Het kan een eenvoudige koperen ring zijn, maar soms is er boven de mendak nog een extra metalen versiering geplaatst die de onderzijde van de greep bedekt. Dit deel heet *selut*; het is een decoratiestuk van zilver of goud met edelstenen.

Gandar en wrangka De houten schede bestaat uit een hoes, de *gandar*, en een breed bovenstuk, de *wrangka* of *warangka*. De schede vormt de rustplaats voor de kris.

Er zijn eenvoudige exemplaren van gepolijst hout

De onderdelen van een kris

Ukiran

Mendak

Prabot

Wilah

Pamor

Kris (Yogyakarta) waarvan de oorspronkelijke greep verloren is gegaan en het nieuwe heft er, zeer opmerkelijk, verkeerdt om is opgezet.

Datering: 1600-1800.

Lengte lemmet: 130 cm

Coll. Rijksmuseum, Amsterdam

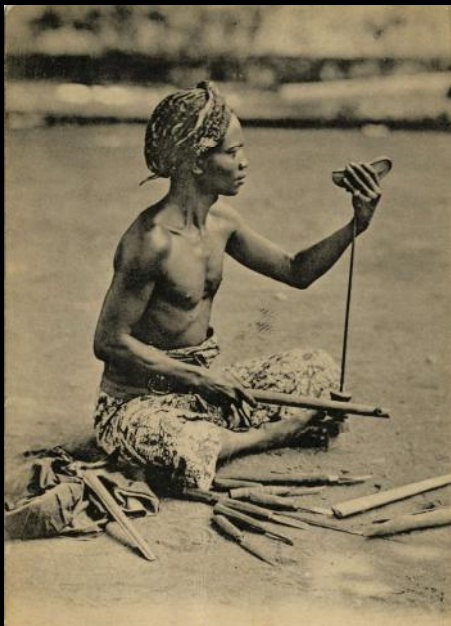

Javaanse jongen van de lagere klasse.

Thomas Stamford Raffles 1817, Wikimedia

Goede scheden zijn gemaakt van zeldzame, dure houtsoorten

Het maken van een schede, vermoedelijk in
Yogyakarta circa 1880. Leiden University Libraries

Makers van scheden aan het werk,
prentbriefkaart uit circa 1910.
Kolff & Co, Leiden University Libraries

Javaanse kris, lemmet in
pamor-techniek,
de bovenkant van het
lemmet met goud
geïncrusteerd voorzover
het de zijvlakken betreft
(floralistisch ornament),
op bovenvlak zeven
diamantjes.

Datering: 1500-1900
Coll. Rijksmuseum, Amsterdam

of van hout met koper of zilver overtrokken en kostbare exemplaren bedekt met goudplaat en edelstenen. Goede krisscheden zijn gemaakt van zeldzame, dure houtsoorten. Bekend is het *Kayu pelet*, het vlekkenhout.

De kris Majapahit

De zogenoemde Majapahit krissen worden beschouwd als de oervorm van de kris. Deze krissen zijn geheel van ijzer en hebben een greep in de vorm van een menselijke gestalte. Zulke krissen zijn vaak generaties lang doorgegeven van vader op zoon. Het zijn familiestukken, poesaka, en ze worden beschouwd als krachtige amuletten die geluk brachten. De krissen zijn genoemd naar het Javaanse rijk Majapahit dat zich in de veertiende en vijftiende eeuw over de archipel uitbreidde. Sommige exemplaren zijn meer dan duizend jaar oud. Majapahit krissen is een westerse benaming, in Indonesië gebruikt men nu voor dit soort krissen de naam *keris sajen*.

De empu

De *empu*, de maker van een kris, heeft van oudsher een hoge status. Hij is degene die van het grove ijzererts een prachtige kris smeedt, een raadselachtige kunst. Kostbare lemmeten werden vervolgens afgewerkt door koperslagers, goudinleggers en uiteraard door de snijders van de grepen en scheden. In vroeger tijden was de datum waarop de kris werd gemaakt niet toevallig. De kris is een sacraal wapen en het smeden was een onderdeel van een ritueel. De datum werd gekozen volgens een oude Javaanse wichelkalender. De voorvaderen van de smid en van de opdrachtgever werden geraadpleegd.

Meteoorijzer

In de negentiende eeuw werd er door de wapensmeden in Yogyakarta en Surakarta vaak gebruik gemaakt van ijzer dat afkomstig was van meteorieten. Dit ijzer was zeldzaam en had een zeer magische potentie. Deze krissen uit de Kraton (het paleis), met hun speciale pamor hebben een bijzonder reputatie. Seerp Visser schreef hier onlangs een boeiend essay over: *Het ijzer van de goden. Studie naar het toepassen van ijzermeteoriet bij het smeden van krissen*.

Meteoorijzer is nikkelhoudend en nikkel was nodig voor het pamor effect. Daarom werden er in de 19de eeuw vanwege de schaarste aan meteoorijzer meer en meer broodjes nikkel geïmporteerd.

Mythen rond de kris

Over de kris doen veel verhalen de ronde die verbonden zijn met gevaar of waarbij er zich vreemde, onverklaarbare zaken rond de kris afspelen: krissen komen zelf uit hun opbergplaats; ze veroorzaken ongeluk of juist geluk. Een verkeerde kris kopen kan funest zijn en een kris slecht behandelen heeft gevolgen.

De kris wordt namelijk beschouwd als bezielde en moet eten en drinken, zoals elk wezen. Pas dan beschermt de kris de eigenaar. Lokale legenden vertellen dat als de eigenaar deze rituelen vergeet, of het wapen verwaarloost, de kris uit zijn rust wakker wordt en de lakse eigenaar tijdens diens slaap van het leven berooft.

Een kris mag niet gekocht worden. Hij dient als geschenk aanvaard te worden. Het wapen wordt ook aangesproken met *kyai*, wat grootvader betekent. Eind jaren zeventig was in Nederland de jeugdthriller *De kris Pusaka* een grote hit.

Citaten van internet

“Het mag duidelijk zijn dat het verstandig is om een kris met respect te behandelen. Wanneer u een kris oppakt, houdt hem dan met de punt omhoog, zo kunnen de krachten er niet uitglijden. Wanneer u de kris uit de schede trekt doe dat ook met de punt omhoog, en trek hem er niet helemaal uit, laat het puntje erin zitten. Houdt de kris ook van u af gericht en richt ook niet op anderen in uw omgeving. Richt nooit een ‘blote’ kris op iemand. Stop de kris altijd terug in de schede. Heeft u twijfels over de gezindheid van uw kris, houdt hem dan bedekt met een doek. Een echt kwaadaardige kris wordt begraven.”

“Eens per jaar dient de kris te worden gereinigd met arsenicum en het sap van een limoen. Zo worden de contouren van de motieven op het metaal weer zichtbaar en blijft de kracht intact. Daarna volgt het insmeren met speciale krisolie. Een kris haal je ook niet achteloos uit de schede. Dat mag pas na een begroeting door de kris eerst voor het voorhoofd te houden.”

In de westerse wereld is niet eenieder even overtuigd van deze krachten. De kris wordt beschouwd als een gewoon werelds voorwerp dat vanwege zijn schoonheid verzameld wordt. De nuchter gedachte is: Als je niet in die mystiek gelooft, gebeurt er ook niets.

Het dragen van de kris

Vooraf op Java en Bali was en is de kris zeer belangrijk. Het is een belangrijk onderscheidingsteken

van de man. Bij feestelijke gelegenheden draagt de Javaan vaak naast zijn eigen kris ook de kris die hij van zijn vader erfde. Hij draagt hem rechtsachter in zijn gordel. Een getrouwde Javaan draagt bovendien ook nog linksachter de kris die hij als huwelijksge-schenk van zijn schoonvader heeft gekregen. Bij een echt traditioneel huwelijk op Java vormt de kris nu nog altijd een belangrijk onderdeel van de uitrusting van de bruidegom. Speciaal hiervoor zijn er ook goedkope (nieuwe) krissen te koop.

Pronkwapen

Eigenlijk heeft de kris bijna altijd al als pronkwapen bij officiële gelegenheden gediend. De krissen die we nu meestal zien, hebben louter een statusfunctie. Je kan ze nauwelijks een ‘wapen’ noemen. Als echt handwapen is het eigenlijk niet zo’n fijn ding. Hij ligt meestal niet echt lekker in de hand en tijdens een gevecht is het risico dat het lemmet los raakt van de greep best groot. Er zijn echter ook echte vechtkrissen bekend. Dit geldt voor veel krissen uit de regio Bantam en voor de Majaphit krissen.

Bijzonder krissen

Er zijn veel bijzonder krissen bekend, zij werden vaak als geschenk gegeven. Zo ontving Prins Bernhard een fraai exemplaar van President Suharto. Echt beroemd zijn de onderstaande krissen.

De kris van Knaud De oudst gedateerde Javaanse kris is de kris van Knaud. Deze kris is genoemd naar de arts Charles Knaud, die aan het einde van de negentiende eeuw deze kris cadeau kreeg nadat hij de zieke zoon van een Javaanse vorst had genezen. Het heeft een ingegraveerde datering: 1264 (Javaanse jaartelling) = 1342 (Christelijke jaartelling). De kris bevindt zich nu in het Tropenmuseum. Over deze bijzonder kris verscheen eerder in *Tribale kunst* een uitgebreid artikel (Van Duuren en Houthuesen, 2018-4).

De kris van Diponegoro Over deze kris schreef David van Duuren een boeiend artikel in het jaarboek van de VVE van 2020. Deze kris van de nationale held Prins Diponegoro, die een belangrijke rol speelde in de Java-oorlog (1825-1830), bevond zich in het Tropenmuseum en is in 2020 door de Nederlands regering teruggegeven aan Indonesië.

De kris in de Max Havelaar In de Max Havelaar van Multatuli vind je het mooie, doch trieste verhaal van Saïdja en Adinda. Saïdja’s vader heeft zijn buffel hard nodig om zijn rijstveld te bewerken. Helaas neemt het districtshoofd deze en volgende buffels in beslag. Zonder buffel geen rijst en geen geld voor de landrenten. Ten einde raad verkoopt Saïdja’s

vader de kris die poesaka was van zijn vader, een erfstuk dat onvervangbaar is. “*De kris was niet zeer schoon, maar er waren zilveren banden om de schede, en ook op de punt der schede was een plaatje zilver. Hij verkocht de kris aan een Chinees die op de hoofdplaats woonde, en kwam thuis met vierentwintig gulden, voor welke geld hij een andere buffel kocht.*”

Ook deze buffel verdwijnt, de vader komt om in de gevangenis. Adinda wordt vermoord en uiteindelijk pleegt Saïdja zelfmoord. Met dit verhaal wilde Multatuli aantonen hoe indirect de Nederlanders verantwoordelijk waren voor de uitbuiting van de inlanders in Indonesië.

Andere kijk

In zijn boek Ongemakkelijk Erfgoed haalt Jos van Beurden deze geschiedenis aan naar aanleiding van een studie van de historicus Susan Legêne. Van Beurden: “Het verhaal van Saïdja en Adinda legt een verband tussen de talloze krissen in Nederlandse musea en het Cultuurstelsel, dat veel boeren in bittere armoede dreef. Dit stukje geschiedenis is ook een deel van de biografie van zo’n familiestuk, maar komt zelden aan bod. ... Observaties als die van Legêne en andere herkomstdeskundigen dwingen je anders te gaan kijken naar voorwerpen als krissen. Als meer geschiedenis erachter bekend wordt, en het duidelijk wordt hoe de verhuizing ervan naar de Lage Landen bepaald is geweest door ongelijke machtsverhoudingen, is het dan nog steeds fijn om ernaar te kijken?”

Het verhaal van Multatuli is natuurlijk fictief. Maar hij zegt ook: “Er waren veel Saïdja’s en Adinda’s.” Tja daar zit je dan met je mooie kris ... Maar er zijn natuurlijk bij het verdwijnen van de traditie ook in Indonesië vrijwillig krissen verkocht aan antiekhandelaren. Vervolgens zijn er natuurlijk ontzettend veel krissen meegekomen bij mensen die uit het voormalig Nederlands-Indië naar Nederland kwamen.

Hoe oud is mijn kris?

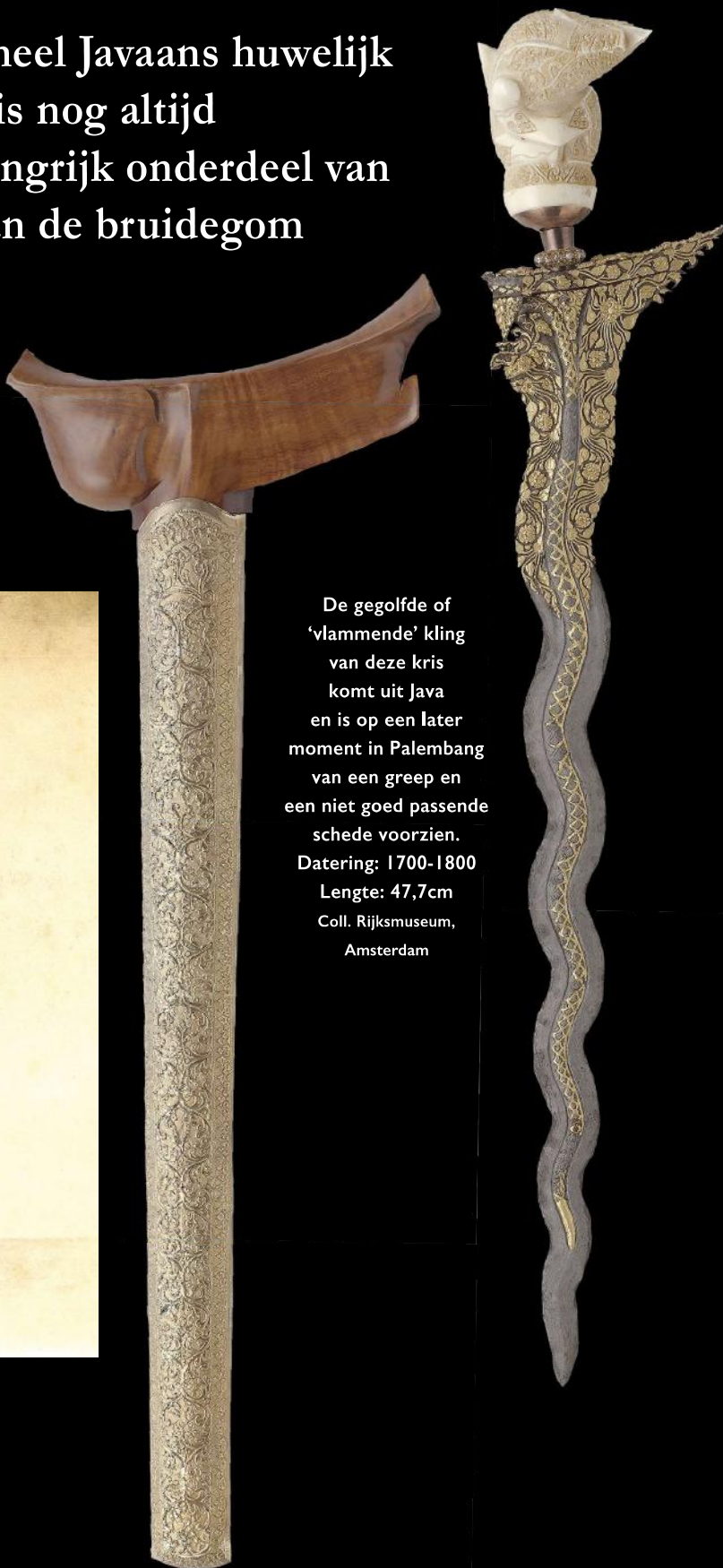
Seerp Visser schreef over deze vraag een interessant artikel in *Tribale kunst* (2018-3). De ouderdom van een kris kan het beste bepaald worden door te kijken naar het soort ijzer dat gebruikt is. Krissen van voor 1900 werden gesmeed uit erts dat in een laagoven werd gereduceerd tot ijzer. Dit ijzer bevat veel verontreinigingen. Het ijzer bestaat uit verschillende laagjes, de lijntjes zijn goed zichtbaar. De late krissen zijn gemaakt van ijzer uit een hoogoven. Na 1900 is het staal veel zuiverder en zijn de laagjes veel minder goed zichtbaar.

Bij een traditioneel Javaans huwelijk
vormt de kris nog altijd
een belangrijk onderdeel van
de uitrusting van de bruidegom

Man met kris op de rug, Java 1915.

Leiden University Libraries

De gegolfde of
'vlammende' kling
van deze kris
komt uit Java
en is op een later
moment in Palembang
van een greep en
een niet goed passende
schede voorzien.

Datering: 1700-1800

Lengte: 47,7cm

Coll. Rijksmuseum,

Amsterdam

Een andere reden waarom de laagjes minder zichtbaar zijn, zou kunnen zijn dat de kris minder vaak op traditionele manier is gewassen waardoor het oppervlak zeer glad is.

Samengestelde krissen

Veel krissen die in omloop zijn, zijn samengestelde krissen. Het lemmet is dan vaak het oudste onderdeel, omdat het van metaal is en dus het langste meegaat. De schede is het kwetsbaarst en is dus vaak het jongste onderdeel. In het Westen worden krissen die geheel authentiek zijn zeer gewaardeerd. In het Oosten maakt men zich daar minder druk om. De greep werd ook vroeger weleens veranderd naar de smaak van de eigenaar. De wat beter gesitueerde eigenaar had vaak meerdere krisheften tot zijn beschikking. Naar de gelegenheid zich voordeed, zette hij op zijn lemmet een ander heft: als de persoon die hij zou bezoeken een rijk bewerkt ivoren heft zou kunnen dragen, zette hij op zijn kris een iets minder uitbundige, zodat de andere persoon zich niet beledigd zou kunnen voelen.

Replica's

Volgens Greve zijn er nog maar weinig empu's die op traditionele wijze krissen vervaardigen. Wel zijn er veel smeden die zonder rituelen krissen maken of namaken (replica's). Op Java is er zelfs een werkplaats die per dag 50 of meer krissen aflevert.

Krismuseum in Surakarta (Java)

Museum Keris Nusantara is geopend in 2017. Er bevinden zich 409 krissen, sommige zijn honderden jaren oud. De Buddha-era kris is de oudste en is waarschijnlijk gesmeed in de achtste of negende eeuw.

Een kris dient op elke vijfde dinsdag van de Javaanse (moslim-)kalender met reinigingsrituelen en offers geëerd te worden. In dit museum gebeurt dit ook bij de aanwezige krissen. In de kratons van Yogyakarta en Surakarta worden de krissen ook onderhouden met een mengsel van citroensap, arsenicum en geurige olie.

Tenslotte

Dit artikel geeft alleen de basisinformatie over de kris. Voor kenners is er weinig nieuws. Ik hoop dat zij de draad oppakken en in komende nummers dieper op de kris en zijn onderdelen ingaan. Er zijn behoorlijke regionale verschillen. Alleen al over de grepen zijn boeken vol geschreven. Er zijn meer dan 250 soorten pamur. Leuk zou het zijn om bijvoorbeeld in te gaan op de krissen die na de politionele acties door de Nederlandse soldaten als souvenir zijn meegenomen.

Meer lezen

Het boek van David van Duuren is een goede algemene inleiding over de Kris. Van Duuren gaat niet diep in op de mythische krachten van de kris. Meer daarover vind je in het boek van Ruud Greve. Naast een algemene informatie over de kris geeft hij veel informatie over de mythen en mogelijke bovennatuurlijke krachten van de kris. De krissen van de verschillende eilanden in Indonesië komen uiteraard ook aan de orde in het boek van Albert Zonneveld. Als je echt diep op bepaalde zaken wilt ingaan, raadpleeg dan *Krissen. Een beredeneerde bibliografie* van Van Duuren. Hij geeft daarin een overzicht van alle publicaties over krissen. Elke publicatie heeft hij voorzien van commentaar.

vandenendaad@gmail.com

Literatuur

- Beurden, J. van (2021). *Ongemakkelijk Erfgoed. Koloniale collecties en teruggave in de Lage Landen*. Zutphen: Walburg Pers.
- Duuren, D. van (1998). *Krissen. Een beredeneerde bibliografie*. Amsterdam: Kit Press.
- Duuren, D. van (2020). De kris van Diponegoro. In: *Jaarboek Vereniging Vrienden Etnografica*.
- Greve, R. (1992). *Keris, beschouwingen en verhalen over de krissen van Indonesië*. Driebergen-Rijsenburg: Uitgeverij Zevenster
- Visser, S. (2018). Wat is een "oude kris?" In: *Tribale Kunst*, nr 3 p.48-54
- Visser, S. (2021). *Het ijzer van de goden. Studie naar het toepassen van ijzermeteoriet bij het smeden van krissen*. Leiden: EthnographicArtBooks
- Zonneveld, A.G. van (2001). *Traditional Weapons of the Indonesian Archipelago*. Leiden: C. Zwartenkot Art Books.

De website van De Nederlandse studiegroep De Kris is <http://www.dekris.eu>